

ПРОЦЕСОВІ ПРИКМЕТНИКИ В НАУКОВІЙ МОВІ*

© Кочерга О., Пілецький В., 2010

Розглянуто структуру та способи творення процесових (віддієслівних) прикметників на позначення активної та пасивної здатності об'єкта, тобто здатності бути підданим дії (пасивна здатність) або призначення виконувати дію чи здатність брати участь у процесі (активна здатність).

Ключові слова: процесові прикметники, наукова мова, активна здатність, пасивна здатність.

The article discusses the structure and ways of forming processual (deverbal) adjectives which denote two types of abilities that things can have: to be subjected to an action (passive ability) and to be designated for an action or participate in a process (active ability).

Keywords: processual (deverbal) adjectives, scientific language, passive ability, active ability.

Процесові прикметники, тобто віддієслівні прикметники, що називають: а) здатність бути підданим дії (*інтегровний, йонізовний, (з)руйновний, синтезовний, фільтровний*) б) призначення виконувати дію (*інтегрувальний, йонізувальний, синтезувальний, фільтрувальний*) в) здатність виконувати дію (*йонізівний, руйнівний, фільтрівний*), як окрема мікросистема найменувань видових понять у науковій мові ще не були об'єктом спеціального дослідження. Незважаючи на неодноразові спроби з'ясувати місце активних дієприкметників у системі двослівних найменувань процесових понять під час термінологічних дискусій протягом двох останніх десятиліть, тільки окремі дослідники (В. Моргунюк, Р. Рожанківський) намагалися системно проаналізувати взаємозв'язок усіх трьох різновидів віддієслівних прикметників, насамперед співвідношення між найменуваннями а) і в). Тим часом обидві групи назв не раз свідомо ігнорують видавці різноманітних наукових видань, що часто-густо надають перевагу пасивним й активним дієприкметникам замість прикметників усупереч духові української мови та традиціям питомого українського термінотворення, репресованого у 30-ті роки минулого століття. У цій статті автори намагаються обґрунтувати потребу повернутися до притаманного українській мові природного способу називання об'єктів і суб'єктів дій за допомогою віддієслівних прикметників. Наш аналіз становить підсумок тривалих дискусій прихильників традиційних і нетрадиційних поглядів на статус відповідних словотворчих моделей у сучасному процесі термінотворення на робочому семінарі з проблем відображення процесових понять у наукових працях, навчальній літературі та нормативних документах, який відбувся в Харкові в лютому 2010 року.

1. Почнімо із прикметників, що вказують на здатність бути підданим певній дії (тобто *пасивну* здатність). Такі науково-технічні терміни неодноразово аналізував Виталь Моргунюк (див., наприклад, його публікації в матеріалах попередніх конференцій *СловоСвіт*; докладний огляд його підходів див. у [1]). Згадані прикметники найчастіше утворюємо від префіксових перехідних дієслів, додаючи суфікс *-н-* до дієслівного твірної основи й водночас відтинаючи від неї суфікси *-и-, -а-, -і-, -ну-*: *змін-и-ти/змін-н-ий, передбач-и-ти/ передбач-н-ий, згин-а-ти/згин-н-ий, розв'яз-а-ти/розв'яз-н-ий, розгад-а-ти/ розгад-н-ий, вигой-і-ти/вигой-н-ий, стис-ну-ти/стис-н-ий*. Якщо твірна дієслівна основа містить у своєму складі суфікс *-ва-*, то від нього відтинаємо кінцевий голосний: *розли-ва-ти/розли-в-ний, зли-ва-ти/зли-в-н-ий, розсу-ва-ти/розсу-в-ний*. Якщо суфікс *-*

* Автори висловлюють щире вдячність докторові філологічних наук, професорові Є. А. Карпіловській за слухні поради під час написання цієї статті.

н- із якихось причин не може поєднатися з кінцевим приголосним твірної дієслівної основи, добираємо видову пару й утворюємо прикметника від неї: *перевести/перевод-и-ти/перевід-н-ий, перенести/перенос-и-ти/перенос-н-ий*.

Коли ж і надалі ми не можемо утворити прикметника (точніше, виходить щось немилозвучне та коструbate, як-от: *вгамувати* — **вгамний*, *порівняти* — **порівнний*, *знищити* — **знищний*), тоді прикметник можна утворити таким чином: а) від твірної дієслівної основи з суфіксом **-ува-** відтяти кінцевий голосний **а**, відновити в усиченому суфіксі первинний голосний **о** та додати суфікса **-н-**: *вгам-ува-ти* (давніше *вгамовати* - *вгам-ов-ний*); б) від твірної дієслівної основи відітнути дієслівний суфікс **-а-** або **-н-** і додати прикметниковий **-анн-** чи **-енн-**: *порівн-я-ти, порівн-янн-ий, знищ-и-ти -знищ-енн-ий, узагальн-и-ти -узагальн-енн-ий*; в) перетворити дієприкметника на прикметника, змінивши місце наголосу: *варений* — *варéний*, *пéчений* — *печéний* або використати дієприкметника без змін: *комбінований, мішаний* (тобто ад'єктивувати дієприкметника).

У випадку в) постає питання, що досить часто спричиняє дискусію: чи не варто замість прикметників у двослівних найменуваннях об'єктів дій просто вживати пасивні дієприкметники? Наша відповідь — ні, бо в дієприкметнику ознака за виконуваною дією залежить від часу виконання дії, а в прикметнику — ні. Тому, використовуючи дієприкметники в обох функціях, ми наперед погоджуємося зі співіснуванням у мовній свідомості українського науковця багатозначного слова. Безпрефіксові дієприкметники у функції прикметника вказують на сталу ознаку, через що їх доречно використовувати без префікса (*Варена картопля* — *улюблена страва багатьох українців. На сцені стояв мішаний хор. У комбінованій структурі відбувається більше складних переходів, ніж у простій*), тоді як у функції дієприкметника вони вказують на тимчасову ознаку і потребують префікса та залежного слова (*На столі парувала щойно зварена картопля. Щойно змішаний розчин ще не набув однорідного забарвлення. Скомбінована в такий спосіб структура має вищу симетрію, ніж її складники*). «Чистий» безпрефіксовий дієприкметник означає, як пише В. Моргунок, «перебування в стані дії» (*варений суп* — це той суп, що його зараз варять) або на часові межі дії (*борш, варений поки батько не прийшов з роботи; варений від ранку холодець*).

Випадки а) та б) треба заналізувати дещо докладніше. Проблема полягає в тім, що прикметники із фіналями **-овн(ий)**, **-енн(ий)** та **-анн(ий)** у загальній мові не надто поширені. *Інверсійний словник української мови* [2] подає 33 таких прикметники з кінцевим **-овн-** (серед них *завойовний, (не)виліковний, (не)застосовний, (не)з'ясовний, (не)спростовний* тощо), 34 слова із суфіксом **-енн-** (*явленний, (не)спаленний, (не)дозволенний, (не)легкоздійсненний, (не)пояснений, (не)збагнений* та 14 слів із суфіксом **-анн-** (*нездоланий, (не)пізнаваний, неописаний, недоторканий* тощо). Цікаво, що деякі слова — *незчислений, незлічений, нескінчений* — подано лише з префіксом **не-**, хоча в науковій літературі, зокрема математичній, ці прикметники без префікса **не-** мають надзвичайно високу частотність ужитку і є складниками деяких засадничих терміносполук.

У сучасній науковій (тобто великою мірою «книжній») мові таких слів значно більше, ніж у мові загальнолітературній, бо вона потребує коротких способів опису відповідних процесових властивостей. Коли для називання понять, що вказують на здатність предмета бути підданим дії, використовуємо прикметники, то замість розлогих конструкцій із підрядними реченнями, що роблять тексти кострубатими та важкочитними, одержуємо зручні для вжитку двослівні сполуки. Тому поряд із історичними міркуваннями треба зважити на теперішню мовну практику — всупереч тривалому втручанням позанаукових чинників, що завадили нормальному розвитку наукової мови, зокрема попри приписи сумнозвісних репресивних термінологічних бюлетенів (див., наприклад, [3] та перелік бюлетенів, наведений у цій статті), мова відновлює притаманні їй словотворчі моделі, наслідком чого стає гнучкість у висловлюванні найскладніших процесових понять. Попри те, що у бюлетенях 1930-их рр. слова із суфіксом **-ов-** (та **-овн-**), особливо під наголосом, було оголошено «полонізмами» і фактично заборонено вживати, такі слова масово існують і постають у науковій мові. Існує нагальна потреба розрізняти видові поняття суб'єктів та об'єктів дій, через що, наприклад, ті українські науковці, що є природними носіями мови, самі того не помічаючи, легко утворюють та вживають віддієслівні прикметники з відповідними суфіксами, що відповідають

властивим українським моделям словотворення. Сучасну наукову літературу важко собі уявити без слів типу *нехтовний, прогнозний, інтегровний, регульовний, злічений, скінченний* тощо** . Поширена практика вживати замість таких слів дієприкметники вносить неоднозначність, що не надто помітно в загальній мові, однак суттєво ускладнює розуміння наукового тексту, особливо коли йдеться про аналіз перебігу реальних процесів та дій.

Віддієслівні прикметники з кінцевим *-овн(ий)* та пасивні дієприкметники минулого часу в двослівних найменуваннях об'єктів дії різняться семантично: *нехтовний член* — це той, що його можна викинути будь-коли, а *нехтований член* — це той, що ми його викидаємо у певний момент виконання дії; *регульовний* — такий, що його можна регулювати тоді, коли треба, а *регульований* — це той, що ми його регулюємо саме зараз або взагалі в певний проміжок часу виконання дії; *інтегровний* — той, що його можна проінтегрувати (і на то є низка критеріїв), *інтегрований* — той, що його інтегрування є предметом цього допису.

Різняться похідники семантикою і в іншому випадку: коли належить утворювати прикметники від префіксових чи безпрефіксових дієслів (доконаного чи недоконаного виду). Якщо йдеться про те, що може відбуватися процес, тоді утворюємо прикметника від безпрефіксового дієслова недоконаного виду: *контрольовний, керовний, регульовний, прогнозний*. Коли нас цікавить можливість досягти результату, прикметника утворюємо від префіксового дієслова доконаного виду: *здійснений, виконаний, узагальнений, скасований, вилікований, (не)доторканий*.

Завважимо також, що українська мова поступово усуває скальковані з англійської через посередництво російської мови прикметники на позначення пасивної здатності з суфіксом *-абельн-*: *(не)читабельний, (не)презентабельний, (не)транспортабельний, (не)комунікабельний* тощо. Натомість вона відновлює (чи творить наново) слова з такою самою функцією за допомогою українських словотворчих суфіксів: *(не)читний, (не)презентовний, (не)транспортний, (не)комуніковний* тощо. Варто звернути увагу на питоми чи запозичені основи таких слів. Правила дериваційної граматики української мови твердять, що питома основа притягує питоми суфікси, а іншомовна — іншомовні. Гібриди, як правило, набувають експресивно-оцінного забарвлення. Отже, запозичені основи транспортабель-, операбель-, комунікабель- та інші вже припасовано до граматичної системи української мови за допомогою суфікса *-н-*. У такий спосіб відбулося їх засвоєння. Чи дійсно кращі від цих утворень гібриди на зразок комуніковний, покаже їх конкурування у мовній практиці. Можливо, свою нішу займуть обидва варіанти.

2. Прикметники, що вказують на *призначення* виконувати дію чи *здатність/властивість* виконувати дію (*активну* здатність) згідно з настановами вже згаданих репресивних бюлетенів зазнали подвійного тиску. З одного боку, їх інтенсивно заміняли активними дієприкметниками, через що, попри вже добре відому тенденцію не вживати активні дієприкметники у невластивій їм функції, тексти, зокрема рекламні, ще й досі рясніють перлами на взірець «охолоджуючий напій» (замість *охолоджувальний*), «керуючий пристрій» (замість *керівний*), «фіксує засіб» (замість *фіксувальний*) тощо. З іншого боку, з мови примусово вилучено віддієслівні прикметники із суфіксом *-івн-*. «Вижили» (*принаймні у словниках*) лише кілька: *рятівний, панівний, руйнівний, гальмівний, будівний, чарівний, фільтрівний, засівний, гартівний, нищівний*.

На сьогодні вже майже зовсім втрачено відчуття семантичної відмінності між спільнокореновими прикметниками, що означають призначення до певної функції/дії (*рятувальний човен, фільтрувальний пристрій, гартувальний розчин, коксувальна піч*) та здатність/властивість виконувати дію (*рятівна соломинка, фільтрівний ґрунт, йонізівне проміння, гартівне середовище*). Прикметники, що вказують на призначення до дії, переважно творяться додаванням до дієслівної основи суфікса *-льн-* (*чита-льн-ий, роздава-льн-ий, фільтрува-льн-ий, гостри-льн-ий, дої-льн-ий*), а прикметники, що означають здатність предмета виконувати дію — передусім додаванням суфікса *-н-* до найпродуктивнішої в науковій мові дієслівної твірної основи із суфіксом *-ува-* (*гарт-ува-ти* —

** Чималу низку утворених за такою моделлю термінів програмової інженерії, що є відповідниками англійських слів на *-able* та *-ible*, наводить п. Надія Міщенко у своїй статті у Збірнику наукових праць конференції *СловоСвіт 2010*. Багато таких термінів містить і словник [4].

гарт-івн-ий, руйн-ува-ти — руйн-івн-ий. У цих дієсловах **-ів-** — це трансформ суфікса основи **-ува-**, коли до нього приєднують суфікс **-н-**, пор. також пан-ува-ти — пан-ів+н(ий), кер-ува-ти — кер-ів+н(ий) (від суфікса **-ува-** відтинаємо кінцевий голосний **а**, а звук **у** чергуємо з **і**: *гарт-ув(а)-ти — гартівний*).

Отже, попри невелику поширеність обговорюваних прикметників, особливо віддієслівних прикметників з фіналями **-овн(ий)**, **-івн(ий)** у загальнолітературній мові, наукова мова їх гостро потребує, а тому й активно продукує, бо носії фахової мови прагнуть стислих та точних засобів висловлювання абстрактних та вузькофахових видових процесових понять. Науковці творять термінні прикметники інтуїтивно, силою свого мовного чуття. Нові віддієслівні прикметники з малопродуктивними в загальнолітературній мові суфіксами **-івн-**, **-овн-**, **-енн-**, **-анн-** дедалі частіше з'являються у фахових словниках та науковій літературі. Досі на заваді їхньому дальшому поширюванню стоять редактори старого гарту, але ми певні, що здоровий глузд переможе. Немає потреби вживати *невимовні* кострубаті покручі, якщо в мові існують цілком *легковимовні*, зрозумілі й семантично прозорі слова.

1. Таланчук П. М. *Норми української науково-технічної мови: Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи* / П. М. Таланчук, С. Я. Ярема, Ю. М. Коровайченко, С. М. Ярема, В. С. Моргунюк — К.–Л.: Ун-т «Україна», 2006. — 664 с. 2. *Інверсійний словник української мови.* — К.: Наук. думка, 1985. — 812 с. 3. Карпіловська Є. *Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя* / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології».* — 2004.— № 503. — С. 3–8. 4. Мейнарович Є. *Англійсько-український словник: Математика та кібернетика* / Є. Мейнарович, М. Кратко — К.: Перун, 2010. — 560 с.

УДК 811.124'06'276.6:61

Володимир Мартин

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

СИСТЕМА КЛІНІЧНИХ ТЕРМІНІВ ЯК ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВЧОГО РОЗГЛЯДУ

© Мартин В., 2010

Розглянуто сучасні наукові погляди на сутність і природу терміна. За допомогою детального аналізу з'ясовано головні смислові відмінності між термінами та нетермінами. На прикладі клінічних термінів, які були опрацьовані, доведено проблему «двозначності» форми в науковій мові медицини.

Ключові слова: клінічний термін, лексика, абсцес, флеботомія, цирозцеле.

The modern scientific views of term essence and nature are considered in the article. The main significative differences between terms and non-terms are found out. On the example of clinical terms which were adapted, the problem of ambiguity in scientific language of medicine was proved.

Key words: clinical term, vocabulary, abscess, phlebotomy, cirsocele.

Проникнення спеціальних знань та наукомістких технологій у побут людини, з одного боку, безсумнівно, сприяє подальшому поглибленню наукового пізнання навколишнього світу, а отже, й розвиткові концептуального та вербального апаратів як засобів опрацювання й перетворення дійсності, а з іншого — вимагає чіткіше відповісти на питання про сутність термінології та її статус на тлі системи мови та системи (наукових) понять. Мусимо констатувати, що відповідь на питання «що таке термін?» не тільки не має чіткості, а й кардинально змінюється від однієї до іншої наукової школи (пор. думки Д. Лотте та його учня Л. Капанадзе й, на противагу їм, уявлення